

УДК 94 (477.54) «1905/1907»
<http://doi.org/10.5281/zenodo.400759>

Малюгіна О. К.,
доцент, кандидат історичних наук
Національного фармацевтичного університету

ХАРКІВСЬКА ГАЗЕТА «УТРО» ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ (1906–1907 рр.)

У статті проаналізовані матеріали з аграрного питання, що надруковані в харківському виданні «Утро», висвітлена динаміка взаємодії суспільства й влади напередодні скликання і під час роботи ІІ Державної Думи, реакція парламентарів на реформаторську ініціативу влади, що знайшла віддзеркалення у газеті «Утро».

Ключові слова: газета «Утро», аграрне питання, ІІ Державна Дума.

В статье проанализированы материалы по аграрному вопросу, размещенные в харьковском либерально-демократическом издании «Утро», рассмотрена динамика взаимоотношений общества и власти накануне созыва и во время работы ІІ Государственной Думы, реакция парламентариев на реформаторские инициативы власти, отраженная в газете «Утро».

Ключевые слова : газета «Утро», аграрный вопрос, ІІ Государственная Дума.

The article analyzes the materials on the agrarian question located in Kharkov liberal democratic edition "Utro." The main issue in the ІІ State Duma was an agrarian one; a tough fight was waged around it.

Kharkiv newspaper "Utro" displayed the dynamics of relations between society and the government on the eve of the convocation and during the work of the ІІ State Duma, and the reaction of parliamentarians on the government reform initiatives as well.

Cadets remained faithful to their project of the village modernization due to the elimination of the feudal latifundia and the transfer of the landed estates in the peasants use. The program of Prime Minister P. Stolypin proposed solutions to the agrarian problem not at the expense of the landed estates but via privatization of communal land, i.e. at the expense of the peasants.

The analysis of the materials of the newspaper "Utro" indicates that a compromise between the government and the public was not possible on the basic provisions of the agrarian reform. At the initiative of the authorities, the ІІ State Duma was dissolved.

Keywords: newspaper "Utro", the agrarian question, the ІІ State Duma.

Постановка проблеми. Революція 1905–1907 рр. сприяла появі в Харкові кадетської преси. Із листопада 1906 р. почала виходити газета «Утро» за редакцією доцента історико-філологічного факультету Харківського університету П. Г. Ріттера. Щоденна газета «Утро» (1906–1916 рр.) продовжувала традиції харківських кадетських періодичних видань. Від початку революції в період із жовтня 1905 р. до жовтня 1906 р. місцевий осередок кадетської партії почергово видавав у Харкові газети «Мир», «Волна», «Будущее», «Девятый вал», «Накануне», які одна за одною «тимчасово припинялись» (тобто заборонялись) місцевою владою. П. Г. Ріттер, перший редактор «Утра», враховуючи сумний досвід своїх попередників, не афішував партійну належність газети. Новий друкований орган, успадкувавши матеріальну базу й ідейно-політичну спрямованість попередніх видань, виходив як «щоденна політична, громадянська, економічна газета».

Друкований орган кадетського спрямування був розрахований на широкі верстви достатньо освічених міських читачів: викладачів, юристів, підприємців, службовців, чиновників, робітників. Назва стала символом, що відображає очікування, надії на зміни й оновлення. Пріоритет демократичних цінностей, оперативність, достовірність, емоційність у викладі матеріалу – ось що визначало характер нового видання.

Із часу появи газети «Утро» на її сторінках обговорювалися найбільш гострі й болючі теми – парламентаризм, вибори в II Державну думу, ефективність роботи Думи, свобода слова і друку, робітниче, національне й інші питання. Одним із ключових питань, як і раніше, залишалося аграрне. «Утро» публікувало аналітичні огляди з аграрної тематики, стенограми виступів депутатів II Державної Думи, звіти власного кореспондента про думські дебати з аграрного питання. Особливої гостроти обговорення набуло після виступу з урядовою декларацією з аграрного питання Голови ради міністрів і Міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна від 11 травня 1907 р.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія столипінської аграрної реформи надзвичайно широка. В наукових працях П. М. Зирянова, Н. Г. Роголіної, А. Я. Авреха, І. В. Островського поданий ґрунтовний аналіз змісту реформи та її наслідків. Аграрна програма конституційно-демократичної партії, проект «42-х», винесений кадетами на розгляд I Думи, еволюція соціального розділу їхньої програми достатньо ретельно досліджувалися в працях радянських авторів [14], проте в історичній літературі донині не набула висвітлення тема відображення думських дебатів з аграрного питання на місцевому рівні, зокрема, харківською пресою кадетського спрямування.

Мета статті – проаналізувати матеріали з аграрного питання, що надруковані в харківській газеті «Утро», висвітлити динаміку взаємодії суспільства й влади напередодні скликання і під час роботи II Думи, реакцію суспільства на реформаторські ініціативи влади, що знайшли віддзеркалення у місцевій опозиційній пресі.

Виклад основного матеріалу. У період між розпуском I Державної Думи і початком роботи II Думи матеріалів на аграрну тематику в газеті «Утро» було небагато (3 публікації), проте в них була чітко передана позиція конституційно-демократичної партії.

Невелика публікація під назвою «История отставки Кутлера» розпочинала обговорення аграрного питання на сторінках ліберального видання. М. М. Кутлер, очолюючи управління землеробства й землепорядкування, пропонував розв'язання аграрного питання на основі відчуження за викуп частини поміщицьких земель (які здаються в оренду) на користь малоземельного селянства. Проте цей проект не підтримали в урядових колах. У березні 1906 р. під тиском консервативної дворянської опозиції М. М. Кутлер був вимушений подати у відставку. У кадетському середовищі була популярна думка, що записка М. М. Кутлера ґрунтувалася на проекті додаткового наділення селян землею, розробленому ідеологом лібералізму П. П. Мігуліним [6]. Після відставки М. М. Кутлер став членом конституційно-

демократичної партії й співавтором кадетської аграрної програми. Стаття закінчується фразою: «Так втратив уряд вірного слугу, так отримали кадети тямущого працівника» [7, с. 3].

Ця публікація до певної міри стала знаковою, оскільки, з одного боку, кадети, схвалювали ліберальний проект М. М. Кутлера з обов'язковим відчуженням частини поміщицьких земель, демонструючи вірність принципам задекларованим у I Державній Думі (проект 42), а з іншого, – публікація відображала нетерпимість консервативного дворянства (тобто більшості поміщиків) й урядової бюрократії до ліберальних проектів реформування села. Тон статті свідчив про те, що компроміс між урядом, який зважився на реформи під тиском революційного виступу народу, і найбільш впливовою політичною силою I Думи, навряд чи буде можливим.

Урядовими указами від 12 й 27 серпня і 19 вересня 1906 р. вільні, казенні, удільні, кабінетські землі загальною площею понад 12 млн. десятин передавалися на потреби селян. Реагуючи на ці зміни, «Утро» констатувало, що, незважаючи на те, що уряд перехопив ініціативу у законодавчого народного представництва, ці заходи, з певними уточненнями, слід сприймати як крок уперед у розв'язанні аграрного питання [12].

Прямо протилежні оцінки надавалися в ліберальному друкованому органі урядовим указам від 9 і 15 листопада 1906 р. Указ 9 листопада про вільний вихід селян із общини з правом викупу своєї частки земель, і указ від 15 листопада про видавання позик селянам Селянським поземельним банком під заставу їхніх земель розглядалися в газеті «Утро» вкрай негативно. По-перше, кадетське видання звинувачувало уряд в несанкціонованій Думою законотворчості без належного всебічного, публічного обговорення проектів цих законів. Підкреслювалося, що укази були проведені за славнозвісною 87-ю статтею «Основних законів», яка дозволяла царю ухвалювати надзвичайні закони в невідкладних ситуаціях у період перерв у засіданнях законодавчого зібрання. У цьому

випадку уряд використав право затверджувати законодавчі акти, які швидше за все не пройшли б через Державну Думу.

По-друге, ліквідація общинного землеволодіння сприймалась як «крок дуже рішучий, невинуватий необхідністю і який загрожує великим лихом» [13, с. 2]. Уряд виставляв на ринок не приватновласницькі поміщицькі земельні латифундії, як пропонувала парламентська більшість Державної Думи першого скликання, а ту малість що була у селян – їхні земельні наділи. Ламання історично усталеного інституту общини з метою підтримки дрібної селянської буржуазії, невідворотно ускладнить майнове розшарування села й спричинить пауперизацію більшої частини селянства – робив висновок кореспондент газети «Утро» [13, с. 2].

У автора цього матеріалу (підпис А. А.) також не було сумнівів до того, що II Державна Дума анулює урядові постанови, тому що надзвичайні закони обов'язково мали подаватися на розгляд Думи не пізніше, ніж через місяць після початку її роботи. Якщо закон не подавали в зазначений час в Думу, він втрачав свою силу. Однак, на думку оглядача газети «Утро», листопадові укази уряду, які одразу почали втілювати в життя, не лише підтримували авторитет і повноваження Думи, але й «викривлювали» майбутню аграрну реформу [13, с. 2].

Із початком роботи II Державної Думи аграрне питання було внесене в порядок денний. Газета «Утро» прийняла естафету з висвітлення думських дискусій з аграрного питання від харківського кадетського періодичного видання «Накануне». У матеріалах газети «Утро» відзначалося, що і в I Думі аграрне питання за важливістю було першочерговим, але ініціатива більшості депутатського корпусу про примусове відчуження частини приватновласницьких земель наштовхнулася на бар'єр урядових чиновників, які обстоювали принцип юридичної недоторканності приватної власності. I Дума була розпушена, перш ніж встигла створити відповідний законопроект [5, с. 2]. Газета «Утро» публікацію дебатов з аграрного питання в II

Державній Думі розпочала стенографічним звітом від 2 квітня 1907 р.

Найбільш яскравим представником правих політичних сил в Державній Думі другого скликання став октябрист В. М. Пуришкевич. Завдяки ораторському таланту він зажив слави «несамовитого Роланда». У своїх думських промовах В. М. Пуришкевич підтримав урядові реформи П. А. Столипіна, заперечував необхідність примусового відчуження приватновласницьких земель, що невідворотно «вб'є інтенсивне господарство і спричинить зубожіння селян». Община розглядалася як гальмо на шляху розвитку індивідуального селянського господарства. Необхідність розпуску общини праве крило Думи також обґрунтовувало тим, що в інституті общини їхні опоненти соціалістично-революціонери вбачали основу майбутнього соціалістичного суспільства. В. М. Пуришкевич пропонував такі заходи з інтенсифікації селянського господарства: регулювання орендної плати на місцях, усунення черезсмузжя, розселення і переселення селян. Вкотре праві підкреслювали, що корінь проблеми не в малоземеллі селян, а в низькому рівні селянського господарства[4].

Депутат II Державної Думи від селян Київської губернії В. Г. Сахно висловлював думку типову для своїх виборців. Головна проблема села – малоземелля, і розв'язати її можна лише шляхом відчуження приватновласницьких земель, причому землю селянам слід передати безкоштовно.

В II Державній думі кадети подали остаточний варіант своєї аграрної програми, автором якої був М. М. Кутлер. Основу кадетського законопроекту складала програма 42, запропонована партією Народної свободи в I Державній думі, з певними уточненнями й доповненнями. Зокрема, доповнення стосувалися питання оцінювання відчужуваної землі. Кадетський проєкт пропонував «справедливе оцінювання» відчужуваної землі, тобто «за нормальною для цієї місцевості прибутковості землі, за умови самостійного ведення господарства, не беручи до уваги орендні ціни, викликані земельною потребою».

На це уточнення в кадетській аграрній програмі відразу зреагували їхні опоненти зліва. Соціал-демократи переконували, що у випадку реалізації проєкту, запропонована кадетами оцінка вартість приватновласницької землі в 80 р. збільшиться в рази – від 160 до 250 руб., оскільки за основу розрахунку ліберали брали прибутковість інтенсивних, капіталізованих господарств, тоді як більшість поміщицьких латифундій існували за рахунок екстенсивного ведення господарства [11].

Окрім того, соціал-демократи звертали увагу на ще один нюанс у програмі кадетів. Селяни отримують землю за споживчою (мінімальною) нормою. Причому ця норма визначається з урахуванням «промислових прибутків» селян, тобто чим більші можливості «промислового прибутку», тим нижчою буде земельна продовольча норма. Чи є заробіток у прогресивних поміщицьких маєтках із капіталістичними сільськогосподарськими підприємствами таким промисловим прибутком? Безперечно, отже, продовольча норма безземельних і малоземельних селян має бути знижена на увесь розмір середнього заробітку в такому маєтку.

Таким чином, кадетський законопроект передбачав не лише недоторканність зразкових поміщицьких господарств, які не підлягали відчуженню, але й забезпечення їх найманими сільськогосподарськими робітниками. Крім того, аграрний законопроект кадетів передбачав «справедливе» винагородження землевласників за оцінною вартістю землі, яка визначалася прибутковістю капіталістичного типу господарювання. Це означало, що у випадку відчуження прогресивне землеволодіння отримує повну вартість, а відстале, кріпосницьке – лише частину, якщо відштовхуватися від капіталізації справжнього (реального) прибутку.

У газеті «Утро» також була репрезентована урядова програма розв'язання аграрного питання. Стенограму думського виступу очільника уряду П. А. Столипіна від 11 травня з аграрного питання газета «Утро» опублікувала у випуску від 16 травня, одночасно розміщуючи власний коментар до неї [10].

Промова П. А. Столипіна розпочиналася словами про те, що висловлювані в Думі думки не можуть уважатися крамолою, це предмет обговорення.

Реалізація проекту лівих партій невідворотно призведе до повного перевороту наявного державного устрою, соціальної революції. П. А. Столипін зауважував, що навіть у випадку повного перерозподілу усієї землі на користь селян проблему малоземелля розв'язати не вдасться. Для того щоб дати достатню кількість землі усім селянам, необхідно мати запас 57 млн. десятин.

Проект партії Народної свободи, в основі якого лежала ідея відчуження частини приватновласницьких земель, на думку П. А. Столипіна, залишав відкритим два принципово важливі питання.

Перше, – питання власності. Кому належатиме земля? За ким буде закріплене право власності, оскільки селяни, згідно з проектом, отримують землю у тимчасове (довготермінове) користування.

Друге питання логічно впливало з першого. Відчуження «у того, у кого багато на користь того, у кого мало» без належних законних підстав не виключає продовження практики відчужень у майбутньому. Чи застрахована держава від того, що в подальшому народні бажання можуть піти значно далі запропонованого програмою кадетів? Із цього погляду, проект лівих сил більш послідовний і чесний, констатував П. А. Столипін. Спроба підтримати зубожіле селянство за рахунок руйнації поміщицьких господарств дасть тимчасовий ефект, але, зрештою буде консервувати країну в її бідності й відсталості.

П. А. Столипін відзначав половинчастість і суперечливість кадетського варіанта розв'язання аграрного питання. «Напівекспропріація», «напівнаціоналізація» призведе, у підсумку, до тих самих результатів, що й програми лівих партій. Потужною складовою кадетського проекту П. А. Столипін уважав ідею про надання селянам можливості влаштуватися так, як їм самим зручно.

Зберігаючи недоторканність поміщицької власності, П. А. Столипін пропонував шлях до створення індивідуальної се-

лянської власності через ліквідацію общинного землеволодіння. Він робив ставку на формування «міцного одноосібного селянина-власника», який буде ініціативним і активним, тому що безпосередньо зацікавлений у результатах своєї праці. Упорядкувати переселення, полегшити отримання позик під надільні землі, створити широкий меліоративний землевпоряджувальний кредит – це окреслені урядом позиції в розв'язанні аграрного питання.

Зауважимо, що уряд П. А. Столипіна опинився на висоті поставленого перед ним історичного завдання. Формування прошарку заможних селян – повноправних власників землі – в перспективі сприяло б становленню фермерського типу господарства, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, становленню системи капіталістичних відносин у селі. Однак окреслену урядову програму не схвалювала опозиційна Дума. Газета «Утро» чітко фіксувала незадоволення ліберальних політичних кіл, які викривали недоліки й суперечності урядової реформи.

У тому ж числі газета «Утро» давала аналітичний огляд виступу Голови ради міністрів. По-перше, кадети прогнозували ажіотажний попит на землю з боку малоземельного селянства і, відповідно, економічно необґрунтоване, спекулятивне зростання цін на основний засіб виробництва. Щорічна позика, запропонована державою для селян, буде стимулювати цей попит. Зрештою в гонитві за землею селяни, як і під час реформи 1861 р., знову переплатять значні суми на користь держави і приватних землевласників [2].

Ще одна проблема, яку порушувала газета «Утро»: збереження недоторканності 130 тис. «осередків культури», тобто великих поміщицьких латифундій, що консервувало не вигідне кабальне господарство і категорично не збігалося з кадетською програмою реформування села на капіталістичних засадах [3].

Якщо уряд І. Л. Горемікіна, виступаючи в I Державній Думі, принципово і категорично відмовлялося від примусового відчуження приватновласницьких земель, то П. А. Столипін говорив про можливість відчуження «як виняток, а не загальне пра-

вило, забезпечений прозорими і точними гарантіями». Зі свого боку, ліберали продовжували наполягати, що відчуження частини приватновласницьких земель за викуп може врятувати країну від неминучої катастрофи. Як приклад наводили реформу 1861 р., коли «при звільненні селян здійснювали примусове відчуження у грандіозних розмірах». Реформа 1861 р., вчасно проведена «зверху», врятувала державу від руйнування «знизу», нагадувало «Утро».

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Харківська ліберальна газета «Утро» передавала притаманну періодичним виданням специфіку, відбиваючи динамічний аспект дійсності, зокрема полеміку з аграрного питання в II Державній Думі. Газета пропонувала своєрідний зріз суспільно-політичних настроїв щодо ініційованої урядом аграрної реформи. Праві й октябристи захищали указ 9 листопада 1906 р. Кадети допрацювали свій аграрний проект, мінімізувавши елемент примусового відчуження землі за викуп. Трудовики обстоювали ту саму позицію, що й у I Державній Думі. Есери запропонували проект соціалізації, частина соціал-

демократичної фракції репрезентувала проект муніципалізації землі. Більшовики захищали програму націоналізації усієї землі.

Висвітлюючи орієнтири і цінності протилежного звучання, газета «Утро» дотримувалася визначеного (ліберально-демократичного) напрямку. Аналіз матеріалів, розміщених на сторінках газети, дозволяє зробити висновок про симпатії періодичного видання до кадетського варіанта аграрного законопроекту, який включав цілісну, завершену систему заходів, що відповідала буржуазно-демократичним інтересам і цінностям. Кадети прагнули запобігти аграрній революції аграрною реформою. Їхній проект був спрямований на усунення деяких застарілих складових сільськогосподарських відносин, в тому числі, нерентабельних кріпосницьких латифундій і робив ставку на середнє капіталістичне сільськогосподарське підприємство, розвиток товарного виробництва.

Перспективною для подальшого дослідження є тема висвітлення на сторінках харківської газети «Утро» виборчого законодавства в III Державну Думу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аграрное законодательство // Утро. – 1906. – № 37. – С. 2-3.
2. Аграрный вопрос // Утро. – 1906. – № 138. – С. 1.
3. Аграрный вопрос // Утро. – 1906. – № 139. – С. 1.
4. Государственная Дума. Речь Пуришкевича / В. М. Пуришкевич. // Утро. – 1906. – № 110, 111.
5. Накануне аграрного вопроса // Утро. – 1906. – № 99. – С. 2-3.
6. Новый проект аграрной реформы // Волна. – 1905. – № 25. – С. 2.
7. История отставки Кутлера // Утро. – 1906. – № 11. – С. 2-3.
8. По поводу аграрного вопроса // Утро. – 1906. – № 114. – С. 1.
9. Речь Кутлера. Ответы на аграрную декларацию премьер-министра / Н. Н. Кутлер // Утро. – 1906. – № 150. – С. 3.
10. Речь председателя совета министров П. А. Столыпина. По стенографическому отчету / П. А. Столыпин // Утро. – 1906. – № 138. – С. 2-3.
11. Социал-демократы об аграрном вопросе // Утро. – 1906. – № 112. – С. 2-3.
12. Харьков 10 декабря // Утро. – 1906. – № 17. – С. 2-3; Аграрное законодательство // Утро. – 1906. – № 37. – С. 2-3.
13. Харьков 10 декабря // Утро. – 1906. – № 17. – С. 2-3.
14. Шелохаев В. В. Аграрная программа кадетов в первой русской революции / Валентин Валентинович Шелохаев. – М.: «Наука», 1970. – Т. 86. – С. 172 - 231; Балашова Н. А. Российский либерализм начала XX в. (Банкротство идей «Московского ежедневника»). / Н. Александровна Балашова. – М; Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 40 - 69.

REFERENCES

1. Agrarnoe zakonodatelstvo // Utro. – 1906. – # 37. – S. 2-3.
2. Agrarnyy vopros // Utro. – 1906. – # 138. – S. 1.
3. Agrarnyy vopros // Utro. – 1906. – # 139. – S. 1.
4. Gosudarstvennaya Duma. Rech Purishkevicha / V. M. Purishkevich. // Utro. – 1906. – #110, 111.
5. Nakanune agrarnogo voprosa // Utro. – 1906. – # 99. – S. 2-3.
6. Novyy proekt agrarnoy reformy // Volna. – 1905. – # 25. – S. 2.
7. Istoriya otstavki Kutlera // Utro. – 1906. – # 11. – S. 2-3.
8. Po povodu agrarnogo voprosa // Utro. – 1906. – # 114. – S. 1.
9. Rech Kutlera. Otvet na agrarnuyu deklaratsiyu premer-ministra / N. N. Kutler // Utro. – 1906. – #150. – S. 3.
10. Rech predsedatelya soveta ministrov P. A. Stolypina. Po stenograficheskomu otchetu / P. A. Stolypin // Utro. – 1906. – # 138. – S. 2-3.
11. Sotsial-demokraty ob agrarnom voprose // Utro. – 1906. – # 112. – S. 2-3.
12. Kharkov 10 dekabrya // Utro. – 1906. – # 17. – S. 2-3; Agrarnoe zakonodatelstvo // Utro. – 1906. – # 37. – S. 2-3.
13. Kharkov 10 dekabrya // Utro. – 1906. – # 17. – S. 2-3.
14. Shelokhaev V. V. Agrarnaya programma kadetov v pervoy russkoy revolyutsii / V. V. Shelokhaev. – M.: «Nauka», 1970. – T. 86. – S. 172 – 231; Balashova N. A. Rossiyskiy liberalizm nachala XX v. (Bankrotstvo idey «Moskovskogo ezhednevnik»). / N. A. Balashova. – M.; Izd-vo Mosk. un-ta, 1981. – S. 40 - 69.